

KLASSIEKE MUZIEK ALS LEITMOTIV IN *ELINE VERE*

Van Gounod tot Beethoven

Veertig jaar geleden op de middelbare school las ik *Eline Vere* voor het eerst en vond ik het boek vooral veel geklets en weinig actie. Recentelijk las ik, voor de leeskring Vught, Couperus' debuutroman opnieuw. Los van mijn veel grotere waardering voor dit werk, viel mij nu ook iets anders op. Door mijn studie Klassieke Zang aan het Conservatorium zie ik wat mij als middelbare scholier destijds ontging: in *Eline Vere* komt klassieke muziek veelvuldig voor en dat doet Couperus niet voor niets. Couperus' gebruik van muziek is uiterst geraffineerd.

Door Gerben van den Bosch

Groepsportret van leden van het Amsterdamsch OperaConcert-gezelschap met hun directeur Maurice Hageman, ca. 1900. Foto: Deutmann & Zonen; collectie: Rijksmuseum.

De muziek die in *Eline Vere* voorkomt, is voor de lezers van nu 'klassieke' muziek. Het geeft ons een bepaald tijdsbeeld. Maar op het moment dat Couperus deze roman schreef, was het (relatief) nieuwe muziek. *Eline Vere* is in 1888 uitgekomen. De opera *Le tribut de Zamora* van Charles Gounod uit 1881 die veelvuldig wordt genoemd, is vijf jaar eerder op 5 februari 1883 opgevoerd in de Schouwburg in Den Haag.¹ Er bestaat een grote kans dat Couperus het gezien heeft. Mogelijk zelfs al tijdens het schrijven van *Eline Vere*.

Gounod

De muziek van Gounod speelt in deze roman een belangrijke rol. Gounod, met wie Eline, zo lezen we, 'dweepte'², komt voor het eerst in het vierde hoofdstuk naar voren. In deel 2 vallen we met de deur in huis. De eerste zin luidt: 'Eline voelde haar keel vol melodie'.³ Eline zit op haar kamer achter de piano, zoekt tussen haar muziek en kiest 'de wals van Mireille' uit: 'Zij zong ze met variaties van zichzelf, met lange points-d'orgue, fijn uitgesponnen als zwellende draden, met jubelende trillers, als die van een leeuwerik in haar lied' (IV, 2).⁴ Deze wals heet 'Le ciel rayonne – o legere hirondelle', en komt uit de opera *Mireille* van Gounod (1864).

Het is hierbij van belang om te weten dat Mireille aan het eind van de opera sterft in de armen van haar geliefde Vincent. Als we het lied vertalen, lezen we: 'O lichte zwaluw, O lichte/behendige zwaluw, trouwe boodschapper, vlieg vrolijk naar mijn vriend en vertel hem over mijn zoete kwelling; Spreek hem namens mijzelf toe en vertel hem dat ik van hem houd! Vincent kan mijn eed geloven. Vlieg, vlieg vrolijk!' Al deze informatie krijgen we niet in de tekst van de roman: Daar lezen we alleen dat Eline koos om 'de wals van Mireille' te zingen. Mogelijk veronderstelt Couperus dat lezers de tekst en verloop van de opera kennen. Als je de tekst kent (of erop naslaat), zie je dat Couperus deze muziekstukken bewust noemt: hij bereidt de lezers voor op het noodlot dat Eline staat te wachten. Het zijn richtingaangevers, fijnzinnige verwijzingen naar wat er nog gaat komen. Niet heel duidelijk en in het oog springend, maar subtiel gedaan, bijna als voetnoot.

Links: Caroline Carvalho in de titelrol van de Gounods opera *Mireille*, 1864. Litho van Alfred Lemoine naar foto van Erwin Hanfstaengl. Bron: Wikimedia. Rechts: affiche van *Le tribut de Zamora*, 1882. Bron: Wikimedia.

Adelina Patti en
Mario in de tweede
akte van Gounods
Roméo et Juliette in
Londen, 1867. Bron:
Wikimedia.

Eline zingt als ze zich prettig voelt, maar het zijn vooral nummers uit opera's waar de hoofdpersoon aan het eind sterft. Na de wals uit de *Mireille*, zingt ze achter haar piano nog een tweede wals van Gounod, die van Juliette uit de opera *Roméo et Juliette* uit 1867. Ook hier lezen we niets over de inhoud van het lied. Het lied begint met de tekst 'Je veux vivre dans ce rêve', maar zoals bekend sterft Juliette aan het eind van deze opera. De tekst van dit lied, 'Ik wil leven in deze droom', lijkt passend voor het begin van *Eline Vere*. In het zesde hoofdstuk zingt Eline samen met Paul het duet uit de vierde acte van deze opera: 'Va je t'ai pardonné: Ik heb je vergeven'. Tegen het einde van het duet hoort Eline Fabrice zingen in plaats van Paul. Ze verlangt naar liefde en eindigt met de tekst 'Toujours à toi': Voor altijd de jouwe.⁵ Weer een weerspiegeling van hoe Eline zich voelt, maar wel uit een opera waarin de hoofdpersoon zal sterven.

Eline en Betsy verkeren steeds 'in een zwier van vermaak en wereldschheid'. Zij vullen hun dagen met etentjes, visites en uitgaan. Daar horen ook uitjes naar de schouwburg en de opera bij. Betsy gaat alleen naar de opera om 'te zien en zich te laten zien', maar Eline is een echte liefhebber:

Uit den aard harer droomerig-idealistische natuur, hield Eline dol veel van de opera, niet alleen om er zich in haar loome elegance te laten bewonderen, niet alleen om de muziek, en om eener beroemde chanteuse de voordracht van een of ander aria af te hooren, maar ook om de gespannen, zeer romantisch gekleurde intrigues, de eenigszins ruw geschilderde, melodramatische peripetieën, vol haat en liefde en wraak, waarvan het conventionele haar niet hinderde, en waarin zij zelfs geen waarheid zocht.⁶

Le Tribut de Zamora komt voor het eerst in het vierde hoofdstuk aan bod.⁷ Eline gaat met Betsy, Emilie en Georges naar de schouwburg om deze te zien. Ze komen pas bij de derde acte binnen, waarin de nieuwe bariton Theo Fabrice de romance zingt: 'Je m'efforce en vain de te plaire' ('Ik probeer je te vergeefs te plezieren'). Een liefdesverklaring aan Xaima aan wie Eline zich spiegelt. Ze voelt alsof Fabrice dit voor haar zingt. In deel 12 van dit hoofdstuk wordt er gesproken over het slot van de opera. Eline denkt daarbij weer aan de wals van *Mireille*, waarvan de tekst weliswaar vrolijk is en een weerspiegeling van het verlangen van Eline, maar de opera eindigt met *Mireille's* dood.⁸

In hoofdstuk XVII komt Gounod nog een keer langs in de vorm van de mars 'Der Reine de Saba' (De koningin van Saba).⁹ Dit wordt gespeeld als Lili en Georges

weer terugkomen in het Kurhaus na een strandwandeling. Zij hebben gekozen voor elkaar, en de mars omlijst hun liefde muzikaal. Dit keer niet als verwijzing naar het noodlot van Eline. De koningin blijft, net als Lili, leven aan het eind van deze opera en is gelukkig, net als Lili. Op deze plek verwijst de muziek naar de overwinning van geluk.

Overige componisten

Giovanni Lucantoni is een veel minder bekende componist dan Gounod. Zijn duet *Une nuit à Venise* (Una notte a Venezia/Een nacht in Venetië) komt in de roman twee keer voor. In hoofdstuk VI zingt Eline dit met Paul.¹⁰ Geluk en liefde worden weerspiegeld in dit lied. Veel verder in hoofdstuk XXXI zingt Paul dit duet echter met Freddy¹¹ en vraagt hij haar ten huwelijk in het volgende deel. Paul vindt het geluk uit dit duet bij een ander.

De ouverture uit *Guillaume Tell* (Willem Tell) van Antonio Rossini speelt in hoofdstuk XVII een rol als Vincent bij Henk weer om geld komt vragen.¹² Hij krijgt het dit keer niet, waarbij de ouverture een komische muzikale illustratie is, wanneer men bedenkt dat de Willem Tell wordt gedwongen om een appel van het hoofd van zijn zoon te schieten. Ook hier wordt de ouverture gebruikt als muzikale omlijsting voor het verloop van het verhaal, als bevestiging van het noodlot van Vincent.

In hoofdstuk IX wordt de opera *Trouvère/Il Trovatore* van Giuseppe Verdi genoemd met de aria van Leonore: 'La nuit calme et sereine' (De kalme en serene nacht).¹³ Weer komt er een opera aan bod waar de hoofdpersoon, Leonore, sterft aan het eind. In dit geval door inname van vergif, wat doet denken aan de morfine bij Eline. Verderop denkt Eline weer aan Fabrice bij de 'Cavatine van de Comte de Luna', een prachtige baspartij uit deze opera, een aria waarin de Comte zijn liefde voor Leonore bezingt. Mogelijk was het een favoriete aria van Couperus zelf die gebruikt wordt om de hoop van Eline te weerspiegelen, de hoop dat Fabrice dit zou zingen voor haar.

In hoofdstuk XIX vraagt Otto wat er is: 'Niets! antwoordde zij bijna stervend in heure weelde; niets, laat me.... ik ben zoo.... zoo gelukkig!'¹⁴ Ze zou gelukkig moeten zijn, maar in deel 5 van dit hoofdstuk zingt ze Mozart's *Abendempfindung*.¹⁵ Ze is niet met techniek bezig, maar zingt vooral erg invoelend en zonder moeite. Couperus noemt alleen de titel van het lied, maar juist de tekst van dit lied geeft meer informatie over haar innerlijk leven, haar emoties en gedachten: 'Ons spel is voorbij. Wil je dan ook bij mijn graf wenen? Geef mij ook een traan en pluk een viooltje voor mijn graf; en kijk dan met je zielvolle blik zachtjes op me neer.' Couperus veronderstelt mogelijk dat wij de Duitse tekst van Mozart kennen en noemt dit niet. Het is echter wel veelzeggend als je kijkt waar het noodlot Eline zal brengen.

Belang van muziek voor Eline

Muziek speelt meerdere rollen in het leven van Eline. Als ze gelukkig of verliefd is, zoals in hoofdstuk XI, is ze steeds aan het zingen: 'Na een kwartier kwam zij terug, zingende en nog vol blijdschap over haar ontmoeting met Fabrice.'¹⁶ In het volgende hoofdstuk is zij echter niet gelukkig en lukt zingen niet: 'Eerst was zij stil, somber, kribbig geworden; weldra werd zij zeer melancholiek: zij zong niet meer en had op een morgen Roberts, haar muziekmeester, op een Donderdagmiddag Paul van Raat afgeschreven.'¹⁷

In hoofdstuk XV wordt Eline gevraagd te zingen, maar kan dit niet: 'Heusch mevrouw, heusch Léo, ik kan niet, ik voel het altijd wanneer ik niet kan...' en iets verder op deze pagina: 'Het was haar waarlijk onmogelijk; zij gevoelde zich als in een koorts, die haar een zachten bloes op de wangen joeg, haar oogleden kwijnend neêrvallen, haar pols jagen, haar vingers sidderen deed. Zij zou gevebreerd hebben, haar keel was klankloos'.¹⁸ De aanwezigheid van muziek geeft haar gemoedstoestand weer. Ze zingt als ze gelukkig is. De muziekstukken die Couperus koos, zijn dus niet alleen literaire vooruitwijzingen naar haar noodlot, zoals we al zagen bij de stukken van Gounod, maar weerspiegelen ook haar innerlijk leven.

Wagner

In hoofdstuk XVII luisteren Otto en Eline naar het 'Vorspiel' van de *Lohengrin* van Wagner bij de muziktent. Geen vocale muziek, maar instrumentale muziek dit keer. Lohengrin, de zwanenridder, wordt uitgezonden om een maagd te gaan redden, die nooit mag vragen wie hij is. Hij trouwt met Elsa, maar uiteindelijk vraagt zij toch naar zijn naam (of afkomst). Aan het eind van de opera verraadde zij haar geliefde en sterft, een indirecte verwijzing naar Otto en Eline.

Tijdens hun wandeling blijven zij even staan om samen naar de muziek te luisteren:

En zij genoot in haar kalme stemming van de statige zwelling der tonenmassa's. Het was haar, als vloeiden daar geen klanken maar de blauwe wateren van haar meer, rimpelloos als de vloed, waarop Lohengrins kaan was voortgegleeden, en zij zag zwanen, statig en schoon... Bij het zwaarste fortissimo haalde zij diep adem en toen de glazen toondraden der violen zich dunner en dunner uitsponnen, dreeven ook de zwanen weg, statig en schoon....¹⁹

Eline kan niet zingen, maar wel luisteren naar mooie muziek: 'Mooi.... zoo mooi! murmelde Eline als in een droom. En zalig voelde zij Otto's hand haar arm zoeken.. .. o, zij leefde zoo zoet...'²⁰

In een voordracht voor het Wagnergenootschap benoemt Maarten Klein de rol die Wagner volgens hem in *Eline Vere* speelt: 'Elines stemming en muziekk keuze wordt

dus mede bepaald door de plaats waar zij zich bevindt. In Den Haag zingt zij huppelende aria's maar buiten Den Haag in het zonnige, frisse Scheveningen..., is zij wel degelijk gevoelig voor de rijkere diepte van Wagner.²¹ Maar in Den Haag komen ook Mozart en zoals we nog zullen zien Beethoven langs. Deze muziekstukken zijn zeker geen huppelende aria's. Dit laat zien dat de klassieke muziek geen weerspiegeling is van de plek (Scheveningen of Den Haag), maar een weerspiegeling van haar gemoedstoestand. Ook de huppelende aria's zijn geschreven voor rollen die vooruitwijzen naar het sterven van Eline: zij klinken zelfs in hun vrolijkheid wrang, zoals 'Je veux vivre dans ce rêve' ('Ik wil leven in deze droom').

Naar het einde

Langzaamaan leidt Couperus ons via de zang en muziek naar het einde van het verhaal. Tijdens een feest in Brussel vraagt iemand aan Eline: 'U zingt ook? O neen, ik zing niet meer, de dokter heeft me verboden te zingen.'²² Ze ergert zich ook als anderen zingen, wat we merken in de woorden vol venijn die de verteller gebruikt: 'Daar ginds galmden de hoge kreten van de sopraan en het lage gebrul van den bas tegen elkander op als een schrille cacofonie.'²³ Kreten, gebrul en cacofonie, er is weinig moois aan.

In het voorlaatste hoofdstuk komt de verbinding van muziek met haar laatste levensmoment heel sterk naar voren:

Links: Portret van G. van den Beuk, als Lohengrin, met helm en schild, ca. 1900. Foto: Georg Michel; collectie Rijksmuseum. Rechts: Interieur van de Gentse familie De Schamphelaere met een vrouw piano spelend en een meisje declamerend(?), ca. 1900. Foto: Oswald de Schamphelaere; collectie Rijksmuseum.

Liggende op hare bank, zenuwachtig spelende met de kwasten der kussens, met het losse haar, dat verward om haar heen slingerde, herdacht zij hare theatrale illusies, uit den tijd, toen zij met Paul duetten had gezongen en toen zij gemeend had Fabrice te beminnen. Dan werd zij actrice, zij zag de planken, het publiek, zij glimlachte, en boog, het regende bloemen.... Als onbewust stond zij dan van de bank op, neuriede zacht met hare gebroken stem een recitatief, een fraze uit een Italiaansche aria en bewoog zich in hare kamer, als speelde zij een rol.... Zij acteerde, zij rekte hare armen met wendingen van wanhoop of strekte ze smachtend uit naar een vluchtende geliefde; zij zeeg op hare knieën neêr en verbeeldde zich voortgesleept te worden, hoewel zij om genade smeekte.... Verschillende rollen verwarden zich in haar brein: *Marguerite, Juliette, Lucie, Isabelle, Mireille*. Zij speelde van die allen in weinige minuten de meest tragische scènes. En plotseling, ruw, ontwaakte zij dan uit dien waanzin, zag zij, dat zij zich alleen in hare kamer bevond, dat zij vreemde gebaren maakte.... Dan ontzette zij voor zichzelf, en sidderend dacht ze: O God!! Zal het waar worden?²⁴

Couperus noemt vijf heldinnen uit opera's, waarvan er in ieder geval vier sterven aan het eind van de opera.²⁵ Hij verwijst hier specifiek naar de tragische scènes die Eline al gespeeld heeft. Voor het eerst geeft hij zelf aan dat de klassieke muziek een leitmotiv is. Alle rollen die zij speelde, leidden naar dit moment in het verhaal.

In ditzelfde hoofdstuk komt *Le Tribut de Zamora* weer langs als zij de waanzin nabij is. Ze wil wel zingen maar is schor, ze beeldt zich in dat ze de hoofdpersoon Xaïma is:

Intussen nam zij werktuigelijk de partituur weder op, en verbeeldde zij zich, dat zij Xaïma was. Zij stond hoog opgericht als een vorstin en wees op een *gedroomde afgrond aan heur voeten*. Terwijl zij meende, dat Ben-Saïd antwoordde, bleef zij een poze aldus onbeweeglijk, daarna hervatte zij haar rol en neuriede zij voort. Maar het kriebelde haar in de keel [...].²⁶

In de opera staan Ben-Saïd en Manoel bij een afgrond en weet Xaïma te voorkomen dat Ben-Saïd Manoel tracht te doden. Hier verwijst het naar de afgrond waar Eline zelf in dreigt te vallen. Omdat wij weten hoe Eline eindigt in dit hoofdstuk worden de woorden 'een gedroomde afgrond' opeens veelbetekenend. De afgrond die rust gaat geven. Het noodlot dat niet te voorkomen is en waar we door de muziek steeds op gewezen zijn.

Maarten Klein wijdde in 1980 een artikel aan deze opera, getiteld: 'Met Eline Vere naar de opera *Le Tribut de Zamora*'.²⁷ Hij legt hierin het verhaal uit en geeft achtergronden en context van deze opera. Aan het eind van het artikel wijst hij erop dat de afgrond die Eline zich droomt een letterlijke verwijzing is naar de opera van Gounod. Ook Maarten Klein ziet dit als een vooruitwijzing naar Elines aanstaande dood.

Beethoven

Eline zingt wanneer ze vrolijk is, maar in voorlaatste hoofdstuk van de roman voelt ze de drang om ook uit wanhoop, weemoed en spijt te zingen: ‘Zij gevoelde zich in dit oogenblik integendeel vol van een overspannen, zenuwachtige kracht, die zij zingend wilde uiten [...]’.²⁸

Op prachtige wijze heeft Couperus een concertaria van Beethoven (opus 65) verweven in de tekst om het sterven van Eline te begeleiden: ‘Ah Perfido! Spergiuro! begon zij, als in woede, te neurieën.’²⁹ In deze concertaria wordt de emotionele reactie van een vrouw beschreven na verraad door een geliefde.³⁰

Na een tijdlang niet gezongen te hebben, zingt Eline weer, vlak voordat zij sterft. Het is haar zwanenzang.

Tekst Couperus	Vertaling aria
Ah perfido. Spergiuro.	O ontrouwe/verrader, meineed begaand
Oh no. Fermate, vindici Dei	O nee, stop de wrekers van de goden
<i>En langzaam murmelde zij het Adagio, langzaam, zeer langzaam ...wendde zij zich tot het koor, dat haar medelijdend omringde:</i>	
Se in tanto affanno	In zulke problemen zijnd
<i>zij gilde hooger, hooger met stijgende kreten:</i>	
non son degna di pietà?	Ben ik niet medelijden waardig? (eind van de aria)
<i>Zij schrikte hevig, ontzet over het doordringende, snerpende geluid harer gebroken stem, en zij wierp heur beddelaken af en ging stil, bevend zitten.</i>	

Nadat zij deze concertaria van Beethoven gezongen heeft, schrikt ze van haar eigen stem. Daarna besluit ze, om eindelijk te kunnen slapen, nog een extra, fatale dosis morfinedruppels te nemen en ‘sliep in den dood in’.

Tableaux vivants als voorafschaduwing

Niet alleen de muziek verwijst naar het komende tragische einde. Ook de eerste twee tableaux vivants in het eerste hoofdstuk (een hoofdstuk waarin Eline zelf geen rol speelt) zijn een eerste voorafschaduwing van wat er staat te gebeuren in de

Johannes Adam
Simon Oertel, *Rock of Ages*, 1876. Olieverfschilderij. Collectie Harvard Art Museums/Fogg Museum. (Bron: Wikimedia)

hoofdstukken daarna. De twee kunstvormen versterken en bevestigen elkaar in hun vooruitwijzende rol. Het is een mooi voorbeeld van hoe geraffineerd Couperus literair te werk gaat.

Het eerste tableau is *La mort de Cléopâtre*. Freddy is Cleopatra met adder om haar arm kronkelend. Cleopatra sterft door eigen toedoen (suicide) in dat opzicht een mogelijke voorbode van wat Eline gaat overkomen. 'Marie en Lili, wanhopig kijken! Meer wringen je armen, Lili! In wanhoop, meer in wanhoop! Freddy, jij meer smachten, je ogen omhoog, in je mond iets treurigs.'³¹ In deze woorden lijken zij een weerspiegeling van Eline te zijn in hoofdstuk XXXV. Het krijgt wel een wrange bijsmak als je weet dat Lili, Marie en Freddy meedoen in deze weergave van Eline's sterven, terwijl zij wel een relatie krijgen en gelukkig worden. Georges de Woude, Otto van Erlevoort en Paul van Raat, hun toekomstige partners, zijn overigens aanwezig als toeschouwers.

De Rots der Eeuwen is het tweede tableau vivant. *Rock of Ages* is een Engelse hymne uit 1774 van Augustus Toplady, waarvan wordt beweerd dat Toplady die schreef toen hij voor een storm schuilde. Lili speelt de vrouw: 'Uit de baren van een schuimende zee van gaas verrees een ruw, als uit wit marmer gehouwen kruis, waaraan een slanke vrouw zich in doodsgevaar vastklampte, terwijl haar voeten door een tulle golf werden overspoeld. En haar vingers wrongen zich krampachtig vast aan den Rots der Eeuwen.'³² Bij het lezen van de hymne wordt duidelijk dat zij het derde couplet verbeelden, zoals een afbeelding die veel gebruikt is (schilderij van Simon Oertel) laat zien:

Nothing in my hands I bring,
Simply to Thy cross I cling;
Naked, come to Thee for dress,
Helpless, look to Thee for grace:
Foul, I to the fountain fly,
Wash me, Savior, or I die.³³

(Ik kom met lege handen/Ik klamp mij eenvoudig vast aan uw kruis/Naakt kom ik tot U voor kleding/ Hulpeloos wend ik mij tot U voor genade:/Vuil vlucht ik naar de fontein/Was mij, Redder, of ik sterf.)

Hier speelt wanhoop, verlangen en de dood een duidelijke rol. Het publiek ziet Lili, maar Couperus verwijst hier naar Eline. In het allereerste hoofdstuk wordt dus al

verwezen naar het overlijden van Eline. In alle hoofdstukken die volgen, zal de muziek als een leitmotiv fungeren. Ze zal ons in krachtige klinkende klanken op subtiele wijze leiden naar Eline's einde. In het allerlaatste hoofdstuk is Eline afwezig en keren we terug naar de gelukzaligheid van de drie stellen die in het eerste hoofdstuk al aanwezig waren. Deze tegenstelling maakt het einde van Eline nog tragischer. Er heerst alleen nog stilte. Zij is er niet meer. ♣

Noten

1. Maarten Klein: 'Met Eline Vere naar de opera *Le Tribut de Zamora*'. In: *De nieuwe Taalgids*, jaargang 73 (1980), p.29-35.
2. Louis Couperus: *Eline Vere, Een Haagsche roman. Volledige werken Louis Couperus* 3. Veen, Utrecht/Antwerpen: 1988, p.34.
3. Idem, p.33.
4. Idem.
5. Idem, p.87-89.
6. Idem, p.56.
7. Idem, p.54.
8. Idem, p.61-62.
9. Idem, p.211.
10. Idem, p.86: Ah viens la nuit est belle/ Ah viens le ceil est d'azur/ Au gre de ma nacelle/ [...] / Laisse-moi dans tes yeux/ Voir le reflet des cieux/ [...] / Oh ! le bonheur suprême Si je pouvais mourir / [...] Devant Dieu même Dire: je t'aime/ [...] / Dans un dernier soupir.
(Ah kom, de nacht is prachtig, Ah kom, de lucht is azuurblauw op de gril van mijn boot. Laat me in je ogen kijken en zie de weerspiegeling van de hemel. Oh, opperste gelukzaligheid, als ik kon sterven. Voor God zelf, in een laatste ademtocht te zeggen: ik hou van je).
11. Idem, p.441.
12. Idem, p.212.
13. Idem, p.108. Verdi heeft toestemming gegeven om *Il trovatore* te vertalen toen hij in 1855 in Parijs was.
14. Idem, p.246.
15. Idem, p.248.
16. Idem, p.130-131.
17. Idem, p. 137.
18. Idem, p.177.
19. Idem, p.205.
20. Idem.
21. Maarten Klein: *Couperus en Wagner, voordracht voor het Wagnergenootschap Nederland*, Amsterdam 20 oktober 2015.
22. Couperus: *Eline Vere*, p.484.
23. Idem, p.486.
24. Idem, p.545-546, nadruk (cursief) door de auteur.

Ludwig van Beethoven
slapend op zijn piano
door Aimé de Lemud,
ca. 1885. Collectie:
Rijksmuseum.

25. Marguerite (*Faust*, Gounod): tragische heldin sterft. Juliette (*Roméo et Juliette*, Gounod): zelfmoord aan eind. Lucie (Donizetti; *Lucia de Lammermoor*): zij wordt waanzinnig en sterft aan eind. Mireille (Gounod): eindigt op tragische wijze in armen van Vincent. Isabelle: zij komt als karakter voor in Rossini, Wagner en Wagenaar, maar sterft niet in deze opera's.
26. Couperus: *Eline Vere*, p.558, nadruk (cursief) door de auteur.
27. Klein: 'Met Eline Vere naar de opera *Le Tribut de Zamora*, p.29-35.
28. Louis Couperus: *Eline Vere*, p.557.
29. Idem, p.560-561.
30. Tekst komt uit Pietro Metastasio's 'Achille in Sciro' (Achilles verkleed als vrouw aan hof van Lycomedes, koning van Skyros).
31. Louis Couperus: *Eline Vere*, p.9.
32. Idem, p.15.
33. [En.wikipedia.org/wiki/Rock_of_Ages_\(Christian_hymn\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Rock_of_Ages_(Christian_hymn)).